

Szó- és szólásmagyarázatok

Panganét, szurony és gyikleső

Verte tandem a bal combom
Kard . . . azaz hogy panganét.

(Petőfi: Deákpályám ÖM. 1: 89)

Aki Petőfinek e sorait elolvassa, rendszerint elgondolkozik: milyen is lehetett az a kard, melyet Petőfi más szóval *panganét*-nak nevezett. Mert hogy kard volt, az bizonyosnak látszik, hiszen az *azaz hogy* kötőszó világosan utal a *kard* és *panganét* azonos jelentésére. De hát milyen is volt az a panganét?

Az ÉrtSz.-ban a *panganét* szónak két jelentését olvashatjuk: „1. Hosszú, régies formájú, kétélű szurony.” „2. Rövid gyalogsági kard.” „a. Ez a fegyver a hüvelyével együtt.” Az utóbbi jelentés magyarázásul, illusztrálásul meg is találjuk a szótárban a fentebb idézett Petőfi-sorokat. — Úgy látszik, megvan a megoldás: Petőfi panganétja rövid gyalogsági kard volt. S ez azért is látszik valószínűnek, mert köztudomású, hogy Petőfi gyalogos katona, bakancsos volt ifjú korában. Ezt ő maga is igazolja, hiszen 1847-ben így emlékszik vissza katonaidejére:

Izzadtam a dicső borju-
Bőr alatt,
Bájos bakancs ékesíté
Lábamat,
Szájam szörnyü halberdókat
Kiabált,
És söpörtem a kaszárnya
Udvarát.

(Nézek, nézek kifelé ÖM. 2: 299).

De éppen ez a tény, hogy Petőfi gyalogos, bakancsos katona volt, s még hozzá közlegény, ez mond ellene annak az értelmezésnek, mely szerint Petőfi panganétja rövid gyalogsági kard. Az azonosító jelentésének tartott *azaz* kötőszó törbe esalta a szó értelmezőit. Ebben a korban ugyanis — mikor Petőfi katonáskodott (1839. szept. 6-tól 1841. febr. 28-ig volt közlegény a Gollner gyalogezredben. Vö. Dienes András: A fiatal katona. Tanulmányok Petőfiről Bp. 1962. 7–40.) —, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeinek tanúsága szerint nem volt a gyalogságnak, különösen a közlegényeknek kardjuk (az altisztek és a tisztek természetesen kivételek), hanem csak a szuronyuk, illetőleg korabeli szóval *bajonettjük*.

De mi köze lehet a *panganét*-nak a *bajonett*-hez? A *bajonett* szó a Nagyszótár adatai szerint 1759-ben jelenik meg a magyar nyelvben Fáber K. F. „Hadi embernek

oktatása” című munkájában — vélhetőleg katonai szabályzatban — a 149. lapon: „A’ Puska végibe való késetskének hüvelye, vagy-is a’ mint hijják Kuplitya, állyon erősen a’ kard szíjján, mind övén, hogy alkalmasabban nyulhasson hozzá, midőn *bajonétját* ki-huzza, vagy bé-teszi”.

Ettől kezdve a szó gyakorivá válik s számos alakváltozatban fordul elő. Az alábbiakban csak az alakváltozatok első előfordulásait idézem: *bajonét*: 1779. u.: „A [gyalog-ság] tüzelése oltalmazásra, a *Bajonétje* pedig ellenkezésre szolgál” (Geidler: Hadi oktatások 29); *bajonét*: 1789: „a’ Gránátéros a’ puska végére szorított, ugy nevezett Péter kését (*Bajonétját*) egy Török mejjének szegezte” (Görög—Kerekes: Hadi tört. 1: 168); *bajonét*: 1790: „arra való *bajonét*, és edj rövid kard” (Gvadányi: Tör. háb. 102); 1790: „Ezen *Bajonétek*’ első fel-találói a’ Francziák, és mivel azokat Bajonne nevű városban munkáltaták, azért neveztettek *Bajonéteknek*” (i. m. 103.); *bajonéta*: 1793: „Négy katonák késérik fel-rakott *bajonéttakkal*” (Magyar játékszín 3: 131); *bajonetta*: 1795: „puska végire szegezett *bajonettáikkal* mind előbbre nyomulhattak” (M. Kurir 1: 584); *bajoneta*: 1795: „addig viaskodtak velek, *bajonettáikkal*, és szablyáikkal” (i. m. 2: 98); *bagneta*: „vágással és *bagnéttakkal* felelünk nékiek” (i. m. 2: 591, id. MNy. 11: 373); *bajonett*: 1795: „egy granatiros a’ *bajonettel* a’ karját általszúrta” (Mindszenti S.: Hist. diction 1: 380); *bagonét*: 1800: „a’ *Bagonétjával* keresztül-szúrta” (Farkas A.: Pann. öröm. 2: 36); *bajonet*: 1808: „a’ *bajonetokkal* estek mind a’ Katonaságra mind a paraszt házakra” (Kultsár: Hazai Tud. 1: 300); *bajonnett*: 1811: „Az első Brigadája, kifeszített *bajonettekkal* rohant az ellenségre” (Kultsár I.: Hazai Tud. 1: 253); *bayonette*: 1848: „Egy állandó guerilla vadász csapat . . . fegyvere: egy Stutz, s oldalán egy tokmányos hosszú kés . . . bal karján pedig egy kerek vas vért . . . Ezt karjára csatolja a végett, hogy a *bayonette* dőfést fel fogja” (Kossuth ÖM. 13: 785).¹

Ezeknek az alakváltozatoknak az egyikéből, leginkább a *bagnét* ~ *bagonét* alakváltozathoz — szókezdő $p > b$ hangváltozással és a g utáni nazális hatására $g > ng$ nazalizációval (*bagnét* ~ *bagonét* > **pagnét* ~ **pagonét* > *pangonét* ~ **pangnét* > *panganét*) — alakult ki a *panganét* szó, melyet — 1870-ben — már Czuczor—Fogarasi szótára is a *bajonett* szó elferdítésének tart.

A CzF. *szurony* címszavánál ugyanis a következőket olvashatjuk: „Kétélű törforma fegyver, a gyalog katonák puskájára tűzve, mint hathatós támadó és védszer a szembeszálló ütközetben. Régibb katona nyelven a francia *bayonette* után elferdítve *panganét*, másképpen magyarosan *Péter kése*.” A magyar *panganét* forrása azonban a német nyelvjárásokban előforduló nazális alak (*baj. bangenet*, kar. *pangnét*) lehetett (vö. Petz Gedeon: Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. MNy. 23: 148). Ez annál is valószínűbb, mert a magyar *bagnét* ~ *bagonét* és a *panganét* közötti átmeneti alakok sem az irodalomból, sem a népnyelvből nem mutathatók ki, viszont a vezénylési nyelv német volt. Bármi legyen is azonban a szó eredete, Petőfi, aki Sopronban, Grácban és Zágrábban katonáskodott (vö. Dienes András i. m.), 1844-ben, három évvel az „ospit” azaz obsit kézhezvétele után még világosan emlékezhetett a népies, de idegenes hangzású, ugyanakkor költői szóra, s jó érzékkel illesztette versébe.

¹ A Nagyszótár adatai szerint a leggyakoribb alakváltozat *bajonét* ~ *bajonett* ~ *bagnét* volt. A készülő ÚMTsz. adatai szerint a nyelvjárási alakok közül leggyakoribb a hangkieséssel keletkezett *bajné*. — Ezen kívül gyakori a *bagnét* alakváltozat is. Egy-két adattal fordul elő a *bajonét*, *bajné*, *bajnyét*, *bajné*, *bajné*, a *baonét* és a *bajonát*. A *pangonét* mindössze négy adattal szerepel a szótári gyűjtésben, ezek közül egy *pangoné* alakú.

A Petőfi-szövegekben szereplő panganétot vagy szuronyokat azonban nem szabad összetévesztenünk a bajonettel, szuronnal, más, újabb néven rohamkéssel, melyet az első és a második világháborúból is ismerünk. Ez utóbbiról a népdal így énekel:

Szuronyomnak rózsafa a nyele,
Rá van írva a kisangyalom neve.

Az olyan bajonett, melynek nyele, markolata is volt, melyet puskára felerősítve és kézben — kardként vagy tör-, rohamkésként — egyaránt lehetett használni, a Hadtörténeti Múzeumban kiállított fegyvergyűjtemény tanúsága szerint csak az 1840-es években jelent meg külföldön. Nálunk, a k.(u.)k. hadseregben az 1867-ben rendszeresített Wernld-szurony, majd az 1886-ban megjelenő Mannlicher puskák szuronya volt ilyen markolatos, illetőleg nyeles. A *szuronyt*, eredetibb nevén *bajonettet* eleinte — támadáskor a nyelénél fogva — a puska csövébe illesztették. Csak később, az 1700-as évek körül alakultak ki az olyan két, majd három és — a nálunk Mária Terézia óta használatos — négyélű bajonettek (kivételek voltak a különleges- és vadász-alakulatok, — ezeknek kétélű, kardpengeszerű szuronyuk volt), melyeket a puska csövére lehetett illeszteni úgy, hogy a feltűzött szuronyú elöltöltős puska mint tüzfegyver is használható volt, s a szurony levétele nélkül lehetett megtölteni és tüzelni vele.¹

A szuronyt, bajonettet, panganétot, a „tokmányos hosszú kést” a gyalogos jobb-vállán átvetett kardszíjon függő bőr vagy bőrrel bevont tokban — 1759-beli szóval „kuplit”-ban, 1848-as szóval „szuronytok”-ban — hordta, ha nem volt puskájára tűzve. Így bátran verhette Petőfi vagy bármely más bakancsos bal combját. Mérete nem volt éppen kicsi. Mintegy fél méter hosszú, egy- másfél ujjnyi pengéjét a régi ábrázolásokon könnyen rövid gyalogsági kardnak lehet nézni, különösen akkor, ha tokjában van. A panganét tehát nem kard, hanem szurony. Ezt bizonyítja a kortárs-szemtanú Sass István is, aki „Petőfi katonáskodása Sopronban” című cikkében 1834-ben így írja le a katona Petőfivel való találkozását: „A szobába léptemkor . . . szerényen meghúzódva, festetlen diákládán üldögélve találtam egy fakó arcú, mohodzó bajorú, vézna kinézésű, egészen igénytelen katonát, ölében lógatva fehér vállszíjáról lecsüngő *szuronyát*. Köszöntésemre katonásan felállt, oldalára húzá fegyverét s érdes tenyerének szorítása . . . edzett kezek erejét érezteté velem. Sárga pitykés zöld hajtókás monturja, nadrágja, csónakszerű bakancsa úgy lotyogott rajta, mintha nem is rá szabták volna, egyedül nyakszorítója állt feszesen, felpeckelvén vékony nyakan ülő fejét.” (Idézi Dienes András i. m. 9, vö. még uo. 23.) Az idézett Petőfi-versben szereplő azaz kötőszó pedig nem azonosító, hanem szűkítő, helyesbítő értelmű. A sort tehát így kell értelmeznünk: Verte tandem a bal combom Kard . . . azaz dehogyis kard, csak panganét, szurony, hiszen nem voltam tiszt, csak közlegény.

A *bajonett* ~ *panganét* magyar megfelelőjét, a *szurony* szót a NyÚSz. szerint 1833-ban alkotja meg Szontágh Gusztáv: „*szuronnal* (bajonettel) ellátott puskák” (Társ. 2: 277, NyÚSz.). A szó elég hamar népszerű lett. 1840-ben már használja Jósika Miklós (Élet és tündérhon 3: 9), 1841-ben a Kelet népében (131. lap) Széchenyi. Származékai is hamar megjelennek. Vajda Péter 1841-ben írja, hogy a „hon őrei a *szurony-erdők*” (Dalhon 3: 94), Császár F. 1844-ben *szuronybástyákról* beszél (Utazás 2: 25). 1847-ben az elnyomás, az erőszak jelképe lesz: „*szuronnal* senki sem erőszakolhat ránk idegen nyelvet” (Bajza ÖMunkái 1863. kiad. 5: 33). Igazán közkeletűvé a szabadságharc-

¹ Ezúton mondok köszönetet dr. Csillag Ferenc ezredes elvtársnak, a Hadtörténeti Múzeum parancsnokának értékes és érdekes felvilágosításaiért, melyeket a szurony használatával, formáinak kialakulásával kapcsolatban adott.

ban válik. Ekkor születik a legtöbb származéka: *szuronyos* fegyver (Kossuth ÖM. 13: 869, 921, 36), *szuronyviadal* (i. m. 846), *szuronygyár* (i. m. 825), *szuronytok* (i. m. 473), *szuronyvitan* (Kossuth-empl. 1: 362) stb.

Természetesen Petőfi is ismerte a *szurony* szót. Először 1843-ban — tehát korábban, mint a *panganét* — a Koros hölgy regényfordításban jelenik meg nála: „azon akarat . . . által megsemmisítették, mellyről tudá, hogy az változatlan, mint a császár csillaga, melly a porosz *szuronyok* [des bajonettes prussiennes] sorssugarától halványult el” (ÖM. 6: 55). Újra 1848-ban, majd 1849-ben bukkan fel a ’bajonett’ jelentésű *szurony* szó, most már versekben:¹

És ha jó a zsoldos ellen,
Majd bevárjuk mit teszen;
Inkább *szurony* a szivekben
Mint bilincs a kezeken !

(15-dik március, 1848. ÖM. 3: 39)

Komoly felhők közül
Bámul reánk a nap,
Rettentő *szuronyok*
Füstben csillámlanak,

(Csatában. ÖM. 3: 222)

JőjeteK, hadd szúrjuk szíveiteket a
Szuronyunk hegyére,
Emlékezzetek a más világon is a
Honvédek nevére !

(A honvéd. ÖM. 3: 236)

A *panganétot*, a *szuronyt* Petőfi még egy versében emlegeti, a már idézett *Nézek, nézek* kifelé címűben. Itt azonban tréfás szóval *gyíkleső*-nek nevezi. De hogy *panganétra*, *bajonetre* gondol, azt a szöveggörnyezet, különösen a *hatalmas* jelző világosan mutatja:

Sétifikáltam így én is
Valaha,
Merthogy voltam, voltam én is
Katona,
Fekete-sárgára festett
Fák előtt
Villogtattam a hatalmas
Gyíklesőt.

(ÖM. 2: 299)

Ez annál is inkább érthető, mert a *szuronyt* nagyon gyakran nevezi az irodalmi nyelv és a népi nyelv is ezzel a tréfás, egyszersmind gúnyos névvel. Igazolással csak néhány idézetet mutatok be: 1858, 1868: „Csörgő acél kard / S cifra tarsoly helyett / Egy átkozott szijra / *Gyíklesőt* tettenek !” (Tóth K.: Riadó 284); 1887: „minden veterán kardot köt, holott katona-korában csak *gyíkleső* ékeskedett rajta” (Sebő Zs.: Alakok 94); 1893: „Elöl egy bajonettes ember ment, a kinek *gyíklesője* a keresztet helyettesítette”

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a *szurony* nemcsak a *bajonettet* jelenthette, hanem olykor a vívótört, a vékony pengéjű s p á d é t is, valamint a botban elrejtett ’Stilet’-et. Ez utóbbi értelemben Petőfi is használja, mikor naplójában ezeket írja: „Vasvári az én botommal hadonászott, nem tudva, hogy *szurony* van benne; egyszerre kiröpült a *szurony* egyenesen Bécs felé” (ÖM. 5: 81).

(Farkas E.: Bakavilág 33).¹ Ezekből a példákból azonban már arra is következtethetünk, miért kapta a szurony, a bajonett a *gyíkleső* nevet. Azért, mert a magyar katona és a magyar katonai szemlélet számára az igazi magyar fegyver, a magyar katonai vitézség igazi eszköze mindig a kard volt. (Ld. bizonyítékként még Garay obsitosát, Hány Jánost.)

A *gyíkleső* azonban nemcsak a bajonett gúnyos neve volt, 'kard' jelentésben is használták. De nem minden kardot neveztek gyíklesőnek! Elsősorban a vékony, rövid kardot bélyegezték meg ezzel a névvel. Így például 1787, 1788: „Ma Magyarának akkora kard lóg oldalán, Valamint edgy közönséges főző kalán; Nem egyéb, tsak görbe bitsak, vékony *gyíkleső*” (M. Músa 390, Horváth Á.: Hol-mi 1: 190).²

A gyíkleső legjellemzőbb tulajdonsága azonban az volt, hogy vékony. 1836: „vitézül forgatja vékony *gyíklesőjét*” (Bajza J.: Pill. 132); 1879: „Don Alfonso Castiano / Bósz dühében törje ketté / Vékony, kopott *gyíklesőjét*” (Széll F.: Költ. 87). Mint ilyen elsősorban szúrásra alkalmas, nem pedig vágásra, mint a magyar kard. Ezért nevezik gyakran e névvel az idegen mintájú, törszerű vékony kardokat, elsősorban a spádét és a koszperdet. Nemegyszer e két kardforma jelzőjeként jelenik meg a *gyíkleső* szó: 1795/1844: „Ez a madárból lett Fajankó . . . megint kihúzta pálcájából azt a *gyíklesőt*” (Csokonai: Gerson 678, vö.: 1790: „Páltza vólt kezében; de *Spádé* vólt abba” Gvadányi: Fal nót. 54); 1854: „egy spádét (nálunk *gyíkleső*) húz maga után” (Beöthy L.: Puncs 2: 98); 1856: „minden öltözethez külön . . . *gyíkleső* koczperdje vala” (Aszalay J.: Omn. 2: 157); 1879/96: „oldalán a *gyíkleső* koszperddel, a mi harántosan állt” (Jókai 51: 49).

A spádé és a koszperd elég hosszú szerszám, s ezért a gyíkleső jelzőjeként a *hosszú* szót is megtaláljuk. Pl.: 1851: Vágni, ütni szeretett [a magyar], azért használt görbe kardot, nem pedig hosszú egyenes *gyíklesőt*” (Falu könyve 28); 1881: „Komoly . . . férfiak Hosszú orczákkal s hosszú *gyíklesővel*” (Vészi J.: Trav. 97). A *gyíkleső*nek mint kardnak a legfontosabb tulajdonsága az volt, hogy nem magyar eredetű szerszám (nem magyar eredetű a szurony sem!), s a nehéz magyar karddal ellentétben a könnyű eszköz talán nem is alkalmas az igazi harcra, a becsületes küzdelemre, csak díszelgésre, pompázásra. Ezért értelmezi a *gyíkleső* szót CzF. szótára a következő szöveggel: „Gúnyneve azon vékony, rövid kardnak, melyet díszöltözethez szoktak volt felkötni. E divat a németektől jött hozzánk, de már el is avult. Nevét kétségkívül gúnyból onnan kapta, mintha nem volna egyébre való, mint gyíkot ölni.” A nagyszótári adatok legnagyobb része is ilyen értelemben való használatot tükröz. Csak néhány példát idézünk: 1820: „Ama kis kardokat, melyeknek e' fitogtatásnál egyéb hasznok nincsen, *gyík lesőknek* csúfolták az igaz Magyarok” (Dugonics. Példabesz. 1: 242); 1869: „[a kicsi marquis] vékony dongájú legény, kinek minden érdeme pofon csapott kalapjában s *gyíklesőjében* áll” (Szász—Moliere: Miz 94.); 1870: „Német fináncz bugyogóban, / *Gyíklesővel* ha betopan: / Vérlázzasztó állapot” (Jankai J.: Kortés 10); 1890/95: „Huszár kezében minden kard huszárkard, Sehi úr kezében minden kard *gyíkleső*” (Jókai 40: 4.). Valószínűleg ezért kapta az ilyen könnyű, idegen származású, vékony, egyenes pengéjű, törszerű kard a megbélyegző *gyíkleső* nevet, amely éppen olyan gúnyos és tréfás szemléleten alapuló szóalkotás, mint ahogy a rossz kést *békanyúzós*-nak, a hosszú puskát (mellyel lőni nem nagyon lehetett) *dióverő*-nek nevezték, mintegy jelezvén, hogy ezek a szerszámok másra bizony alig használhatók.

¹ Az ÚMTsz. cédulái szerint a szurony jelentésű *gyíkleső* a következő alakváltozatokban él: *gyíkleső gyíkleső, gyík-lesűő, gyékleső*.

² Az alábbi adatokban szereplő *gyíkleső*-t azonban nemcsak rövid, vékony kardnak, hanem szuronynak is értelmezhetjük: 1820: „Kurta, mint a' *gyík leső*” (Dugonics: Példabesz. 1: 226); „egyenruhás ór . . . kurta *gyíklesővel*” (Garay J.: Tollr. 2: 161).

Talán ez a szemléletmód lehetett oka annak is, hogy Petőfi két alkalommal is *gyíkleső*-nek nevezi a kardot. A Romeo és Júlia fordításában a 'szerszám' jelentésű angol *tool* szót fordítja vele: „Gergely: . . . Rátsd ki a *gyíklesődet*; itt jön két Montague féle. . . Sámson: Kinn a m e z t e l e n k a r d o m! Kapj beléjük, én majd védelmezlek hátulról.” (ÖM. 4: 384. Az angol eredetiben: „Draw thy *tool*; here comes two of the house of the Montagues. Sam. My naked weapon is out: quarrel, I will back thee.” Német fordításában: „Zieh nur gleich vom Leder: da kommen zwei aus dem Hause Montagues. Simon. Hier! mein *Gewehr* ist blank”). Ezért rejtegethetne köpenye alatt *gyíklesőt* a Tigris és hiéna című Petőfi-drámában az udvari bolondtól, Sülülütől leleplezett Borics, aki külföldről, nem éppen becsületes szándékkal érkezett Vak Béla király udvarába: „Sülülü: Hanem kardot emlegettél, tán csak nincsen csuklyád alatt valami *gyíkleső?* mellyel, . . . úgy hirtelenében ama magas palotába küldhetnél, hol szent Péter . . . a kapus, . . . Borics: Kard, édes fiam, oh minek volna nálam Kard?” (ÖM. 4: 177).

Wacha Imre